

ЕВОЛЮЦІЯ ПРОБЛЕМИ РАЦІОНАЛЬНОСТІ В СУЧАСНІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ ТЕОРІЇ

Анотація. У статті розглянуто еволюцію проблеми раціональності як основи економічної поведінки людини в контексті розвитку поглядів представників різних напрямів сучасної економічної думки. Проаналізовано основні причини формування обмеженої раціональності економічних суб'єктів на етапі становлення інформаційної економіки.

Аннотация. В статье рассмотрена эволюция проблемы рациональности как основы экономического поведения человека в контексте развития взглядов представителей разных направлений современной экономической мысли. Проанализированы основные причины формирования ограниченной рациональности экономических субъектов на этапе становления информационной экономики.

Summary. In the article was reviewed the evolution of problem of rationality as the basis of economic human behavior in the context of development views of different areas of modern economic thought. It was also analyzed the main causes of the limited rationality of economic actors at the stage of information economy.

Ключові слова: неокласична парадигма, економічна раціональність, максимізація корисності, раціональна поведінка, обмежена раціональність, ірраціональність, посткейнсіанство, асиметрична інформація, невизначеність.

Ключевые слова: неоклассическая парадигма, экономическая рациональность, максимизация полезности, рациональное поведение, ограниченная рациональность, иррациональность, посткейнсианство, ассиметрическая информация, неопределенность.

Keywords: neoclassical paradigm, economic rationality, utility maximization, rational behavior, limited rationality, irrationality, postkeynesian economics, asymmetric information, uncertainty.

В умовах становлення інформаційного суспільства та переходу людства до постіндустріального етапу розвитку відбувається й трансформація домінуючої парадигми – мейнстріму, – «жорстким ядром» котрої, за І.Лакатошем, є неокласична ортодоксія, а методологічними засадами якої є припущення про раціональну поведінку людини, теорію загальної рівноваги, егоїзм, індивідуалізм, існування альтернативності вибору блага серед можливих варіантів, суб'єктивізм.

Підходи до розуміння поняття раціональності були закладені ще класиком політичної економії А.Смітом, який вважав, що в її основі лежить егоїстична поведінка людини. Саме вона змушує людей діяти з метою задоволення власних потреб, шукати вигоду для себе [7, с. 81].

Погляди А.Сміта були розвинуті представниками маржиналізму (К.Менгер, В.Джевонс, Л.Вальрас). Модель економічної людини, яка є раціональною та завжди робить оптимальний вибір, була поставлена ними в основу економічного аналізу, та найбільш яскраво висвітлена англійським вченим, засновником неокласичного напрямку економічної думки А.Маршаллом.

У теорії маржиналізму основоположною є ідея вільного ринку і теорія загальної рівноваги. Раціональність поведінки визначалася через максимізацію корисності, яку отримував споживач внаслідок задоволення потреб за бюджетного обмеження. Раціональною людиною вважалася та, яка робила оптимальний вибір серед усіх існуючих варіантів завдяки доступності інформації, а ринок характеризувався однорідністю агентів і продуктів, що передбачало встановлення на них єдиної ціни, абсолютної замінюваності всіх благ при задоволенні попиту в умовах обмеженості та рідкості ресурсів.

Довгий час принцип економічної раціональності залишався однією з основних методологічних засад неокласичної теорії – провідного напрямку сучасної економічної теорії. На сьогоднішньому етапі економічного розвитку раціональність економічної поведінки людини все більше піддається критиці, оскільки цей підхід не відповідає дійсності. Людська поведінка характеризується переважно обмеженою раціональністю.

За словами Л. фон Мізеса, людська діяльність завжди раціональна [6, с. 18], але під впливом реалій сучасного економічного життя, як свідчать дослідження Г.Саймона, Ф.Найта, Д.Канемана, Х.Мінські та інших, цей фундаментальний постулат має бути переглянутий. Відомо, що у модель загальної гіпотези раціональності вводиться низка припущень, що дозволяє будувати цілісну систему загальної рівноваги на основі аналізу економічної

поведінки людини при здійсненні того чи іншого вибору. Так, одним з основних припущень є те, що всі індивіди керуються однаковою функцією корисності. При цьому функція корисності буде максимальною лише в тому випадку, якщо вона є нелінійною, неперервною, диференціальною та випуклою [1, с. 92]. Важливо зазначити, що оскільки нескінченна подільність для більшості благ є нехарактерною, то В.Джевонс та А.Маршалл розглядають функцію корисності скоріше не для одного суб'єкта, а для сукупності суб'єктів [1, там же]. Теорія економічної поведінки А.Маршалла характеризується значною абстрактністю, оскільки не враховує того, що кожен індивід має свій набір побажань, переваг, рівень доходу тощо. Індивід розглядається як агрегована величина, тобто досліджується певна група індивідів з подібними мотивами та поведінкою, які однаково прагнуть максимізувати свою корисність. За словами відомого економіста та фінансиста П.Бернстайна, «А.Маршалл всю увагу приділяє вивченню багатства, а дослідження поведінки людини знаходиться на другому плані» [2, с. 22]. Однорідність функції корисності заперечує фундаментальну передумову функціонування економіки – отримання вигоди від торгівлі, що обов'язково виникає у результаті існуючих індивідуальних відмінностей [13, с. 251]. Таким чином, з позицій маржиналістського підходу надзвичайно абстрактно розглядається економічний суб'єкт.

Крім того, у моделі неокласичної раціональності використовується припущення про одиничний (фіксований) період, коли рішення суб'єктом приймається в певний момент та всі наступні акти здійснення вибору не залежать від попереднього. Статичність маржиналістської теорії проявляється й у нехтуванні невизначеності майбутнього. Майбутнє, його невизначеність, процес отримання інформації економічним суб'єктом не існують як реальні феномени [1, с. 93]. Поняття невизначеності не враховується маржиналістами, оскільки, по-перше, для нього важко обґрунтувати ймовірність настання, виходячи зі статистичних спостережень, а, по-друге, неможливо ідентифікувати майбутню подію внаслідок її невідомості [12, с. 72].

Отже, сильні припущення, що застосовуються в неокласичній моделі раціональної поведінки, значно спрощують та достовірно не відображають реального перебігу економічних процесів. До цього слід додати ще й низку ендогенних та екзогенних факторів, що не дозволяють приймати завжди оптимальні рішення і поводити себе раціонально. Ці фактори породжуються економічною системою, що характеризується насамперед відсутністю рівноваги, асиметричністю інформації та, як уже зазначалося, невизначеністю майбутнього.

До ендогенних факторів належать психологічні, культурно-етичні, національні особливості індивідів, що визначаються особистими вподобаннями. Тут мається на увазі задоволення власних потреб, максимізація корисності за мінімізацією втрат [4, с. 75]. За словами американського економіста, одного з розробників теорії невизначеності Ф.Найта, людська поведінка нераціональна, вона не є чітким слідуванням мотивам, які виступають рушійною силою діяльності та лежать в основі здійснення вибору. Так, зв'язок між мотивом та реалізацією цього мотиву опосередкований різними факторами (долею, випадковістю, помилкою тощо). Крім того, дії людини можуть бути невмотивованими, тобто можуть не бути прагненням до певного блага, оскільки людина в кінцевому випадку хоче покращити своє існування через отримання цього блага. Поведінка людини у багатьох аспектах є імпульсивною та примхливою [14, с. 252-254].

Екзогенними факторами, що обмежують раціональність людини, виступають масштабність та складність інформації і невизначеність майбутнього [9, с. 89].

Однією з передумов ірраціональної поведінки є невизначеність майбутнього, на якому наголошує Х.Мінські, один з лідерів посткейнсіанства, говорячи, в першу чергу, про фундаментальну невизначеність [8, с. 59]. Вчений наголошує не тільки відсутності знань про майбутнє, а й його непізнанності взагалі, яка пов'язана з тим, що значний обсяг інформації ще не створено.

Таким чином, виникає онтологічна розбіжність між теперішнім і майбутнім. Цієї особливості економічних змін у часі неокласична теорія не враховувала.

При цьому невизначеність майбутнього призводить до ускладнення економічної системи, створює ситуацію асиметрії інформації та унеможливлює здійснення точних прогнозів з метою прийняття раціональних рішень.

Критерієм ірраціональності економічного суб'єкта вважається також асиметрія інформації, яка проявляється через проблему масштабності інформації, що характеризується великим обсягом, коли індивід не може її опрацювати, а також складності інформації, яка не дає змоги індивіду пізнати і зрозуміти її, що може бути спричинено його недостатньою кваліфікацією або рівнем знань. Отже, за таких умов індивід не може діяти раціонально, оскільки він не може якісно обробити інформацію та використати її для прийняття оптимального рішення. Дж.Стігліц, лауреат Нобелівської премії 2001 року, довів, що в умовах відсутності рівноваги та асиметрії інформації не можна покладатися на раціональність індивідуальних рішень [5].

На ті ж самі екзогенні фактори спирається й теорія обмеженої раціональності Г.Саймона, лауреата Нобелівської премії 1978 року. Концепція ґрунтується на розширеному тлумаченні поняття обмежених ресурсів, куди входять інформація та когнітивні можливості індивідів. Ці ресурси є обмеженими, тому мають економічний характер, а їхній розподіл та ефективність використання впливають на раціональність прийнятих рішень. За словами Г.Саймона, «ми не можемо максимізувати корисність, у кращому випадку ми можемо обрати найбільш задовільний варіант з певної кількості альтернатив на основі доступної інформації» [3, с. 351].

За словами В.К.Мітчелла, засновника кон'юнктурно-статистичного напряму інституціональної теорії, з психологічної точки зору, передумова раціональності економічної діяльності є неадекватною [7, с. 99]. У процесі своєї діяльності людина застосовує розум для того, щоб досягти поставленої мети, яка полягає у задоволенні потреб з найменшими затратами зусиль. На думку Г.Беккера, вихідним пунктом раціональності є розумна поведінка індивіда,

адже розум є основою пізнання світу та адаптації людини до умов навколишнього світу, що постійно змінюється [4, с. 74]. Оскільки рушійною силою усіх розумових процесів людини є інстинкти, то раціональність зводиться до вибору тільки засобів задоволення потреб. Таким чином, економічна раціональність є набутою властивістю людини, що зумовлена впливом на неї існуючих інститутів.

В умовах розвитку нових напрямів економічної теорії, зокрема інституціональних та еволюційних теорій, змінюються й методологічні засади функціонування сучасного господарства. Сьогодні все більш визначальним є вплив інституціонального середовища на поведінку людини. Так, В.Сміт, лауреат Нобелівської премії 2002 року, зазначає, що «раціональність не виникає на основі лише пізнання, а й також на основі взаємодії з іншими агентами соціально-економічного середовища» [11, с. 10]. За його словами, інститути можуть слугувати не тільки соціальними інструментами, що посилюють, інколи навіть породжують індивідуальну раціональність, а й опосередковано впливають на прийняття рішення економічним суб'єктом. Ще Т.Веблен, засновник соціально-психологічного напрямку інституціональної теорії, заперечував існування людини як «миттєвого калькулятора задоволення та болю» [11, с. 11]. Людина є істотою соціальною і діяльність її обмежена певними правилами поведінки, якими вона не може нехтувати. Тобто, неможна розглядати людину як окремого індивіда, оскільки вона постійно перебуває у суспільстві та знаходиться під впливом існуючих традицій, норм, законів. Т.Хаавельмо, лауреат Нобелівської премії 1989 року, стверджував, що неокласичний підхід до пояснення економічної поведінки людини є невірним, оскільки він виходить з того, що всі члени суспільства – це егоїстичні оптимізатори, що прагнуть задовольнити свої потреби, і діють відповідно відокремлено один від одного. Це призводить до формування неефективної моделі суспільства. Вчений наголошує на тому, що поведінка людини залежить від вже існуючого суспільства із сформованими правилами та регулюючими

актами, в рамках яких економічні суб'єкти повинні здійснювати свою діяльність [11, с. 12].

Висновок. Проблема раціональної поведінки економічних суб'єктів є надзвичайно актуальною у динамічному розвитку сучасної економіки. Принцип раціональності в неокласичній інтерпретації зазнав суттєвих змін під впливом економічних реалій. Сьогодні поведінка людини набула рис ірраціональності або обмеженої раціональності, оскільки при прийнятті рішення людина прагне не до його оптимізації, а намагається досягти задовільного для неї рівня в умовах невизначеності майбутнього та асиметрії інформації.

Крім того, людська поведінка значною мірою зазнає впливу інституціонального середовища. Функціонуючий індивід завжди впливає на суспільство, а суспільні інститути безпосередньо чинять вплив та визначають цілі і результати його поведінки.

Саме така поведінка індивіда вимагає вивчення, відображаючи реальні взаємовідносини в сучасному суспільстві.

Список використаних джерел

1. Автономов В.С. Модель человека в экономической науке СПб: Экономическая школа, 1998. – 230 с.
2. Бернштейн П. Фундаментальные идеи финансового мира: Эволюция/ П.Бернштейн; Пер. с англ. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2009. – 247 с. + 8 с. вкл.
3. Блауг М. Методология экономической науки, или как экономисты объясняют. Пер. с англ./ Науч. ред. и вступ. ст. В.С.Автономова. – М.: НП «Журнал Вопросы экономики», 2004. – 416 с.
4. Клишова Е.В. Теория экономической рациональности как основа институциональной парадигмы экономической теории /Е.В.Клишова// Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2006. – № 4. – Том 4. – С. 69-80
5. Кротов М.И. Политическая экономия либерального консерватизма – методологическая основа антикризисной стратегии /М.И.Кротов// Проблемы современной экономики. – 2009. – № 2(30). – Электронный ресурс: www.m-economy.ru
6. Мизес Л. фон. Человеческая деятельность: трактат по экономической теории. – «Социум», 2005. – 717 с.
7. Митчелл У. К. Рациональность экономической деятельности /У.К.Митчелл/ Перевод Оганесян А.А.// Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2010. – № 1. – Том 8. – С. 96-108
8. Розмаинский И.В. Денежная экономика как основной «предметный мир» посткейнсианской теории /И.В.Розмаинский// Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2007. – №3. – Том 5. – С. 58-66
9. Розмаинский И.В. На пути к общей теории нерациональности поведения хозяйствующих субъектов /И.В.Розмаинский// Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2003. – № 1. – Том 1. – С. 86-99
10. Руцкий В.Н. Информация как фактор экономического развития: теоретический аспект /В.Н.Руцкий// Проблемы современной экономики. – 2009. – № 3(31)
11. Ходжсон Дж. Эволюционная и институциональная экономика как новый мейнстрим? /Дж.Ходжсон/ Перевод И.В.Розмаинский// Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2008. – № 2. – Том 6. – С. 8-21
12. Шаститко А.Е. Новая институциональная экономическая теория. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2002. – 591 с.

13. Экономическая теория /Под ред. Итуэлла Дж., Милгейта М., Ньюмена П. – М.: ИНФРА-М, 2004. – 944 с.

14. Экономическое мышление: философские предпосылки: Учеб. пособие/ Е.И.Калмычкова, И.Г.Чаплыгина. – М.: ИНФРА-М, 2005. – 272 с.